

## İSLAM MANTIK KÜLLİYATININ TEŞEKKÜLÜ

İsmail Köz\*

İslam Mantıkçıları adı İslam kültür dünyasında yetişerek Aristo mantığını incelemiş ve bu konuda eserler vermiş müslüman filozof ve düşünürleri ifade etmektedir. İslam mantık tarihi çalışan bazı batılı araştırmacıların ısrarla Arap mantığı, Arap mantıkçıları tabirini kullandıklarını görüyoruz.<sup>1</sup> Oysa İslam mantıkçılarının çoğunluğu Arap değildir; Türk mantıkçılarının da özellikle Farabi ve İbn Sina gibi mantıkçıların İslam mantık çalışmalarında çok büyük rolü vardır. Bu nedenle İslam mantık tarihinin gelişmesinde Türk mantıkçılarının rolü inkar edilemez. Aslında bu isimlendirme büyük ölçüde felsefe ve mantık metinlerinin Arapça olmasına dayanmaktadır; halbuki, M.Tara Chand, A. Moin, H.Corbis, Van den Bergh, L.Gardet ve Macit Fahri gibi kimselere göre felsefi metinlerin yazıldığı dil önemli değildir.<sup>2</sup> Kaldı ki felsefi metinlerin çoğunluğu Arapça yazılmışsa da Farsça ve Türkçe gibi diğer dillerde de oldukça fazla sayıda metinler vardır. Diğer yandan İslam filozoflarının sayıca çoğunluğu Arapça yazmış olsalar da hepsi Arap ırkından değildir. Buna rağmen her nedense ısrarla Arap mantığı ve Arap mantıkçıları tabiri kullanılmıştır. Halbuki bu adlandırmanın hem dar hem de mantık ilminin ancak İslamiyet'ten sonra iyice tanınması bakımından "İslam mantığı" şeklinde olması daha doğrudur.<sup>3</sup> İslam mantığı tabirinin kapsamı daha doğru ve gerçekçidir. Çünkü bu mantıkla uğraşanlar ister Arap, ister Türk, ister İranlı olsun, diğer yandan ister Arapça, ister Türkçe isterse Farsça yazsınlar İslam mantığı tabiri kendine has bir özelliği ve tarihi gelişimi bulunan bir mantık geleneğini ifade eder.<sup>4</sup>

Mantığın kurulması ve geliştirilmesi konusunda İslam mantıkçılarının rolünü incelemeyen önce şu gerçeği belirtmelidir ki, gerek İslam dünyasında gerekse batıda asırlar boyunca hakim olmuş mantık Aristo mantığıdır. İslam mantıkçıları bu mantık üzerinde çalışmışlar ve onu işlemişlerdir. İslam kültür

\* Araş. Gör., A.Ü. İlahiyat Fakültesi.

1 Bkz. Rescher, Nicholes, *Studies in The History of Arabic Logic*. Pittsburg, Ocak- 1963, s. 13-16.

2 Bkz. Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara 1997, s. 2-3.

3 Keklik, Nihat, *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*. C. I-II, İstanbul 1969, s.XVI

4 Bkz. Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 3.

dünyasında mantık çalışmaları Aristo'nun eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi ile başlamıştır. Tercümelemlerle başlayan Aristo mantığına karşı ilgi gittikçe artmış, mantık kitaplarının defalarca tefsir ve şerhi yapılmış<sup>1</sup>; böylelikle de İslam mantığı diye isimlendirebileceğimiz bir mantık külliyyatı meydana getirilmiştir

Başlangıçta Müslümanlar Yunanca'yı bilmediğinden Yunan felsefesini ve mantığını tercümelemlerle tanıyıp öğrendiler. Yunanca'dan Süryanice'ye, Süryanice'den de Arapça'ya çevrilen eserler Hıristiyanlar, Yahudiler, Sabîller ve kısmen de Arap ve Türkler tarafından çevrilmiştir. Bir asırdan fazla süren tercüme faaliyeti, aynı eserin sekiz on defa tercümesi; yeni tashihler, haşîye ve şerhler sayesinde Aristo mantığı İslam düşünce dünyasına girerek sistemli bir mantık dili teşekkül etti. Zamanla Müslümanların orijinal eserler telif etmesiyle "İslam felsefe ve mantığı Yunan felsefesinin çıraklığından çıkarak şahsiyet göstermeğe muvaffak oldu".<sup>2</sup> Neticede İslam dünyasında mantığın tam Aristoteles'in anladığı şekilde bir mantık olmadığını ve farklı problemlere uygulandığını söylemek gerekmektedir.<sup>3</sup>

Mantığın kurucusu Aristoteles (M.Ö.384-323)'in eserleri günümüze çok dolaylı yollardan ve eksik gelmiştir. Bu nedenle eserlerinin aktarılması konusunda çeşitli rivayetler söz konusudur. Aristo'nun bütün eserleri elyazmaları halinde öğrencisi Theophrastos'a miras kalmış, o da bunları öğrencisi Neleus'a bırakmıştır. Neleus bu kitapları memleketi Skepsis'e (Kuşunlutepe) getirerek kitap toplamaya çok meraklı olan Pergamos kiralından saklamak amacıyla, daha sonra iki yüzyıl saklı kalacağı bir depoya koymuştur. Aristo'nun bu eserleri M.Ö I. Yüzyılda Teos'lu Apellikon adlı bir kütüphaneci tarafından bulunduktan sonra incelenmek üzere Atina'ya gönderilmiştir. M.Ö.86 yılında Romalılar Atina'yı ele geçirince Sylla adlı bir kişi eserleri, yayınlanmak üzere Roma'ya göndermiştir. Burada Tyrannion adlı bir dil bilimcinin kontrol ettiği eserler, M.Ö.70 yıllarında o zamanki Aristoteles okulunun başında bulunan Andronikos tarafından bir katalogla yayınlanmıştır. Öyleyse büyük bir olasılıkla M.Ö.I.Yüzyıldan bugün elimizde bulunan "Corpus Aristotelicum" temel kaynak olmuş, çeşitli yazarlarca adları bize aktarılan kaynaklar da yavaş yavaş tarih içinde kaybolmaya yüz tutmuştur.<sup>4</sup>

Aristo mantığının aktarılmasında bundan sonra katkısı olanları şöyle sıralayabiliriz: M.Ö.I.Yüzyılda Çiçero (106-43) Yunan felsefesini Latince ifade etmek istemiştir. Mantığın gelişmesinde orijinal katkı sağlamamakla birlikte onun asıl hizmeti Yunanca mantık terimlerinin Latince karşılıklarını bulmak olmuştur. Milattan sonra II. Yüzyılda mantıkla ilgili Latince küçük bir mantık kitabına sahibiz. Bu kitap Aristoteles ve Stoa mantık anlayışlarının bir karşılaştırmasını yapıyor. II. Yüzyılda mantık hakkında eser veren en önemli kişi

1 Öner, Necati, *Klasik Mantık*. 6. bsk. Ankara 1991, s. 6.

2 Ülken, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*. İstanbul 1942, s. 80-81.

3 Ural, Şafak, *Temel Mantık*. İstanbul 1985, s. 36.

4 Babur, Saffet, 'Aristo'nun Yapıtları Üzerine', *Hacettepe Üniversitesi Ed. Fak. Derg.*, C.6, sayı: 1-2, Aralık 1989, s. 85.

fizikçi ve tıpcı Galen(129-199)dir. Mantık konularını Aristocu bir anlayışla işleyen Galen, hem Aristocu hem de Stoacı okulların teknik terimlerini de kullanmıştır. Galen Aristoteles'in "Kategorik Kıyas"ı ile Stoacıların "Hypothetic Kıyas"larını değerlendirirken kategorik kıyasın tabii düzene daha uygun olduğunu kabul eder. Çünkü Aristoteles'in mantığı geometrik ispatlamalarla da ilgili olarak görülürken Stoa mantığı ise sadece metafizik problemleri çözmek için kullanılan diyalektikle ilgili olarak görülmüştür.<sup>1</sup>

İslam mantıkçılarının Galen'in mantık görüşlerini bir şekilde öğrendiklerini görüyoruz, çünkü onlar Stoa mantığının ele aldığı konulara, mesela şartlı kıyaslar, modalite teorisi gibi bazı konularda görüşlerine de yer vermişlerdir. Halbuki Aristo şartlı önermelere temas ederken şartlı kıyaslara pek itibar etmemiştir. Buna rağmen Stoa mantığı ile ilgili çalışmalar geleneksel Aristoteles mantığı içerisinde kalmıştır.

Milattan sonra III. Yüzyılın başlarında Aristo mantığı konusunda önemli bilgiler veren Sextus Empiricus ve Aphrodisias (Aydın-Geyre Köyü)lı Alexander'ı görüyoruz. Sextus şüpheci bir filozoftur. Aristocu ve Stoacı mantık anlayışını değerlendirirken tarafsız kalmıştır. Alexander ise Aristo taraftarıdır ve onun eserlerine şerh yazanların en önemlisidir. Alexander ayrıca Stoacı doktrinin en keskin ve tam bir tenkidini de yapmıştır. Sextus'un ortaçağ mantığının gelişmesinde doğrudan etkisi vardır. Çünkü onun eserleri Megara ve Stoacı mantık hakkında güvenilir bilgiler ihtiva etmektedir. Alexander'in etkisi de çok önemlidir. Onun tefsir ve şerhleri daha sonraki filozoflar tarafından kullanılmıştır.<sup>2</sup>

Yeni Eflatuncu şarihlerden olan Alexander d' Aphrodise'in Arapça'ya çevrilen eserleri, sadece kendi felsefesi olan Yeni-Eflatunculuğun ve Aristoculuğun yayılmasını sağlamadı aynı zamanda çoğu kez tenkide çalıştığı Stoacılık ve Epikürcülüğün de tanınmasını sağladı. Alexander bilhassa mantık konusunda Müslüman filozof ve mantıkçıları etkilemiştir. Mantık'ın felsefenin bir disiplini değil, bir alet olması fikrini Kindi, Farabi, İbn Sina ve diğerleri ondan almışlardır. Aristo'nun mantık kitaplarını, bugün bilinen sırasıyla ilk tasnif eden yine odur. Ondan sonra Ammonius ve Simplicius, Poetic ve Retoriki Organon'a eklemişlerdir. Ammonius ayrıca Porphyrios'un İsağojisini Organon'un başına yerleştirmiştir. Daha sonraki müslüman ve batılı mantıkçılar da genelde onların bu tasnifini esas almışlardır.<sup>3</sup>

Aristo mantığı önce İskenderiye'de sonra Miladi V. ve VIII. Asırlar arasında Süryanilerde ele alınmış; nihayet VIII. Yüzyılda başlayan İslam devresi tercüme faaliyetleri sayesinde Müslüman filozoflar tarafından işlenerek geliştirilmiş ve X. Asırda da en yüksek olgunluğuna ulaşmıştır.<sup>4</sup> Gerçekten de İslam mantıkçısı Farabi'nin bizzat kendisinin mantık tarihini gelişme dönemleri itibariyle tasnifi

1 Kneale, William and Martha. *The Development of Logic*, Oxford-?, s. 183.

2 Kneale, William, A.g.e., s. 186.

3 Bayraktar Mehmet, A.g.e., s. 59.

4 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 48.

dikkate şayan bir özellik arz etmektedir. Rescher'e göre Farabi Mantık'ın gelişmesini beş dönemde ele almaktadır. Bu dönemler sırasıyla şunlardır: I. Erken Yunan Dönemi. Bu dönem Aristo ve ilk takipçilerini içine alır. II .Dönem: İskenderiye\* dönemi. III. Dönem Hıristiyanlık gelinceye kadarki Roma Hakimiyeti dönemi. IV. Dönem İslam gelinceye kadarki Hıristiyan üstünlüğü dönemi. V. Dönem de İslami dönemdir.<sup>1</sup>

Mantığın kurucusu Aristoteles "Organon" adı altında yazdığı altı kitapta mantık konularını incelemiştir. Altı kitap şunlardan ibarettir: Kategoriler\*\*, Önermeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler ve Sofistik Deliller. Aristo bu kitaplarda kavramlar, hükümler, akilyürütmeler ve çeşitli ispat şekilleri üzerinde durmaktadır.<sup>2</sup> Aristo'nun "Organon"u zamanımıza kadar kalmış olan suri (formel) mantığa ait en mükemmel eserdir. Sistem dahilinde yazılan bu eser düşüncenin genel kanunlarından ve şekillerinden söz eder.<sup>3</sup> Aristo'nun eserleri üzerinde kronolojik değil de metin analizi bakımından temel araştırmalar yapmış olan Immanuel Bekker mantık kitaplarının yazılışını en başa yerleştirmektedir. Bu tutum yerinde görünüyor, çünkü onun için mantık bir alettir(organon); öteki bilimler için bir giriştir. Bu görüşten hareketle de mantık kitaplarının tümünü "Organon" başlığı altında toplamak akla uygundur. Nitekim Aristo'ya ait olmayan bu başlık geleneksel olarak kolayca kabul edilmiştir. Zaten mantık kitapları içerisinde yalnızca "Topika" ile "Analytika" adlarının ona ait olduğu savunulmuş, "Kategori" ile "Peri Hermeneias" adlarını Andronikos'dan daha eski bir yayıncının koyduğu düşünülmüştür. Kategori adının ona ait olduğunu savunanlar da vardır.<sup>4</sup> Aristoteles'in ölümünden sonra eserleri, öğrencileri tarafından toplanıp tasnif edilmiştir. Bu tasnif işinde en önde gelen kişi kendisinden sonra Lisenin başına geçen Theophrastus'tur. Mesela Theophrastus, kıyasın birinci şekline beş indirekt (dolaylı- IV. Şekil) modları ilave etmiş, bunun yanında modalite teorisini açıklamak için önemli katkılarda bulunmuştur. Çünkü ona göre Aristo'nun modalite teorisinde bazı güçlükler vardır.<sup>5</sup> Bu öğrencilerin önemi şuradan kaynaklanmaktadır: Onlar Aristo'nun

\* İskender'in adına izafetle Mısır kıyılarında kurulan bu şehir fethedilene kadar (642) on asır Grek düşüncesi ve Doğu medeniyeti arasında bir köprü vazifesi görmüş ve Grek kültürünün doğudaki merkezi haline gelmiştir. İskendireye şehri M.O. 331 senesinde kurulmuştu. Daha sonra Ptolemaisios (M. 145) zamanında bu şehre birçok bilgin, filozof ve tabip celbedilmiştir. Bu sayede büyük bir ilim ve felsefe cereyanlarına sahne olmuştur. Fakat İskenderiye'nin sistemli bir çalışma devresine girmesi için ancak miladi üçüncü asrın sonlarını beklemek gerekiyordu. İlim ve felsefe çalışmalarını esaslı bir şekilde destekleyen Laid hanedanı sayesinde M.O. ikinci asırda zaten Eflatun ve Aristo'nun bütün eserleri İskenderiye'ye nakledilmiş durumdaydı. Keklik, Nihat, A.g.e., s. 17.

1 Rescher, Nicholas, A.g.e., s. 24.

\*\* Kategorial için kullanılan metinler İ.S. V. yüzyıl ile : X.yüzyıl arasında yazılmış kopyalardır. Kategorial'i ilk kez Latinceye çeviren kişinin Marius Victorinus olduğu söylenir. Daha sonra Boethius'un 505-510 yıllarında yaptığı çeviri günümüze ulaşmıştır. Kategorial'in Süryanice 'ye ve Arapça'ya yapılan çevirileri de bugün elimizdedir. "Peri Hermeneias" için kullanılan metinler ile çevirileri de bir iki ayırın dışında Kategorial'ninkilerin aynıdır. Bkz. Babür, Saffet, a.g.m., s. 95.

2 Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s. 6.

3 Ülken, Hilmi Ziya, A.g.e. s. 32.

4 Babür, Saffet, A.g.e., s. 90.

5 Kneale, William, A.g.e., s. 100-101.

eserlerini yalnızca tasnif etmemişler, ayrıca kendileri de mantık konusunda incelemelerde bulunmuşlar, böylece de Aristo mantığının günümüze aktarılmasında çok önemli bir rol oynamışlardır.

III. yüzyılın sonlarında Aristo'nun "Organon" adlı kitabına "Eisagoge" adıyla bir giriş yazan Porphyrios'u görüyoruz. O bu kitabında, "Beş Tümel" konusunu ele almıştır. IV. Yüzyılda ise Aristo'nun Kategoriler, Önermeler ve Porphyrios'un İsağojisini Latinceye tercüme eden Marius Victorinos mantık alanında dikkati çeker. Bu retorikçi aynı zamanda Çiçero'nun "De Inventione" ve "Topica" adlı kitaplarına şerhler yapmıştır. Victorinos'un kendi eserlerinin adları ise "De Dificationibus" ve "De Syllogismis Hypotheticis" dir.<sup>1</sup>

Aslında Antikçağ Yunan kültürü IV. Yüzyılda gerileme içindeydi.<sup>2</sup> Antikçağ sonlarındaki kavimler göçü, Roma'nın yıkılması gibi büyük tarihi sarsıntılar içinde birçok kültür değerlerinin yanında felsefe ve bilimle ilgili eserler de yok olmuştur. Bu yüzden Batı dünyası kültürece çok geri gitmiştir.<sup>3</sup> Ortaçağın ilk yüzyılları (5.-10. yüzyıllar) Batı için kültür bakımından bir duraklama dönemidir. Buna karşılık özellikle gelişme aşamasında bulunan İslam dünyasında felsefe ve bilimde bir canlılık vardır.<sup>4</sup> Gerileme döneminde mantık sahasında en önemli sima olarak Boethius'u (470-524) görüyoruz. Batı felsefesinde onun eserleri çok önemlidir. Çünkü klasik çağın sonunda eser vermiştir. Onun "Kategoriler" ve "Önermeler" in Latince tercümeleri erken ortaçağ filozoflarının elinde bulunan tek Aristo metinleriydi. Boethius, Aristocu ve Stoacı felsefe ve mantık çalışmalarına değinirken Aristoculardan yana tavır takınır. O klasik Yunan felsefesinin ortaçağa geçmesinde bir aracı durumundadır.<sup>5</sup>

Kneal'e göre Batı karanlık yüzyıllardan sonra kaybolmuş felsefe ve mantığı Müslümanlar sayesinde yeniden keşfetmiştir. 12. Yüzyıla kadar Batıda Aristo'nun var olan eserleri "Kategoriler" ve Önermeler Kitabıyla sınırlıydı.<sup>6</sup> Ortaçağda sadece Aristo'nun "Kategoriler"i tanınıyordu; fakat kıyas teorisi (syllogism) hakkında detaylı bir bilgi yoktu. Ortaçağda "syllogistic akılıyürütme" üzerinde ilk duran Sectus Erigena (810-877)dir. 10. Yüzyılda ise Boethius'un yaptığı "Kategoriler", "Önermeler" ve "İsağoji" tercümeleri yaygın biçimde okunmağa başladı.<sup>7</sup> Ortaçağ Avrupasında Aristo mantığının büyük temsilcileri olarak Albert Le Grand (1193-1280), Saint Thomas d' Aquin (1225-1274), Pierre d' Espagne (1226-1277) in adlarını sayabiliriz.<sup>8</sup>

Batıda ortaya çıkan mantık çalışmaları özellikle 12. yüzyıldan sonraki çalışmalar İslam mantık külliyyatının Latince'ye, İspanyolca'ya ve İtalyanca'ya çevrilmesinden sonra hız kazanmıştır.<sup>9</sup> Çünkü Batılılar Aristo mantığını bir bütün halinde ancak Müslümanlardan öğrenmişlerdir. İslam mantık tarihi in-

1 A.g.e., s. 188.

2 A.g.e., s. 188.

3 Gökber, Macit, *Felsefe Tarihi*, 6. bsk. İstanbul 1990, s.158.

4 Gökberk, Macit, A.g.e. s. 165.

5 Kneale, William, A.g.e., s.189-192.

6 A.g.e., s.198.

7 A.g.e., s.199.

8 Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s.910.

9 Kneale, William, A.g.e., s.224-225.

celendiğinde Organon'un tümünün işlendiği ve buna ilaveten diğer mantık anlayışlarına özellikle Stoacı mantık anlayışına, Megara okulunun görüşlerine de yer verildiği görülecektir. Ancak onlar bu mantık görüşlerini Aristo mantığına bir katkı olarak görmüşlerdir. Şu sebeple ki, onların nazarında mantık bir bütündür ve bunlar birbirini tamamlar.

Başlangıçta Müslümanlar temel kaynaklara vakıf değildiler; onların Antik-çağ Yunan felsefesi ve Aristo mantığı ile ilk temasları Yunancayı bil-mediklerinden, dolaylı yollardan olmuştur. Bu ara dönemde, Yunan felsefe ve mantığının İslam dünyasına girişinde Süryanilerin etkin olduğu bir gerçektir.

Hıristiyanlığın Roma'da resmi din olarak kabul edilmesinden sonra, bu dinle çelişkili görülen felsefe ve felsefeyle ilgili ilimler gözden düşmüşler; Roma ve Atina felsefe mektepleri zayıflamışlardı. Buna karşılık İskenderiye Akademisi, bundan başka Antakya, Hıms ve Urfa'da Yakubiler; Nusaybin, Rakka ve Re's el-Ayn'de Nasturiler tarafından Hellenizmi işleyen felsefe mektepleri devam ettiriliyordu. Bu sonuncu mektepler özellikle Süryanilerin, sonra da Mezopotamya ve İran kültürlerinin etkisi altındaydı. Sasaniler de Hıristiyan Süryaniler gibi hellenizme ve fikri hayata çok önem vermişlerdir. Şapur tarafından Huzistan'da Cüdi-Şapur Akademisi kurulmuş; zamanla bu akademi Hellenizmin büyük merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bizansın takibinden kaçan Nasturi alimler ve felsefeciler buraya sığınmışlardır. 529 yılında Justinianus Atina'daki Akademiyi kapattırınca buradaki putperest filozofların çoğu İran'a gelmişlerdir. Bu sırada başta Aristo'nun eserleri olmak üzere Yunanca ve Sanskritçe'den Pehlevi diline çok miktarda tercüme yapıldı. İşte bu tercüme hareketinin gelişmesine büyük katkıda bulundu. İranlıların ve Yunanlıların da bulunmasına rağmen Cüdi-Şapur Akademisinde ilmi hakimiyet Nasturi Süryanilerin elindeydi.<sup>1</sup>

İlk mantık kitabı yazarlar, Suriyeli hıristiyanlar(Süryaniler) dir. Onların mantık çalışmaları Arap diline tercüme edilmiştir. Bu tercüme İslam mantığının gelişmesi yönünde bir hazırlık aşamasıdır. Süryani mekteplerinde "Organon"un ilk dört kitabı asıl kitapları oluşturur. Aristo'nun bu dört kitabı 9. Yüzyılın ilk yarısında Arapça'ya çevrilmiştir. Bu tercüme bazen Süryanice'den bazen de Yunanca'dan yapılmıştır. Bu tercüme yetersiz görüldüğü için daha sonra yeniden gözden geçirilmiş veya yeniden tercüme edilmiştir. Bu Arapça tercüme İlk İslam mantıkçıların zeminini oluşturmuştur.<sup>2</sup> Süryaniler özellikle mantığa çok önem vermişler ve felsefeye dair pek çok tetkik, şerh ve tercüme vücuda getirmişlerdir. Bu mantık çalışmaları orijinal olmaları bakımından değil, fakat Süryaniler'in ilerde (m. 8. yüzyıl) Müslümanlara Aristo mantığını nakletmeleri bakımından önemlidir. Oysa Müslümanlar Süryanileri zamanla bu konuda oldukça geride bırakmışlar ve büyük başarı sağlamışlardır.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Şeşen, Ramazan, 'İslamda İlk Tercüme Faaliyetleri', *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VII, sayı: 3-4, İ.Ü. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1979, s. 4-5.

<sup>2</sup> Rescher, Nicholas, *Studies in The History of Logic*, s. 13-14.

<sup>3</sup> Keklik, Nihat, *A.g.e.*, s.19.

Antikçağ Yunan mantığından Süryanca'ya ilk tercümelemler Miladi beşinci asırda başlamaktadır. Bu dönemde "Kategoriler", "Önermeler" ve "Birinci Analitikler" in ilk kısımları ders kitabı olarak okutuluyordu. Bu arada Porphyrios'un Isagoji adlı eseri mantık derslerinde bir giriş olarak ondan hiç ayrılmıyordu.<sup>1</sup> Aristo felsefesi, özellikle de mantık disiplini Süryani düşünürleri daha çok cezbetmişti. Çünkü dini problemlerin kesinlik kazanması Aristo diyalektiğinin dini meselelerle birlikte yürütülmesinde görülmekteydi. Görünüşe bakılırsa Süryaniler bir müdafaa vasıtası olarak gördükleri felsefenin bilhassa mantık disiplini ile ilgilenmekteydiler. Fakat onlardaki Aristo mantığı V. ve VIII asırlar arasında tam bir sistem teşkil etmiyordu. Çünkü Kilise bütün Aristo mantığını değil de sadece Kategoriler, Önermeler ve Birinci Analitiklerin 7. bölümüne kadar olan mantık konularına izin veriyor, bundan sonrakilere ise sınırlama koyuyordu.<sup>2</sup> Bu nedenle bundan sonraki kitapların geçişi oldukça gecikmiştir. Doğu Hıristiyanları özellikle de Nesturiler İkinci Analitiklerin epistemolojisine karşı olumsuz bir tavır sergilediler. Aristo İkinci . Analitiklerde bilimsel bilginin yapısını ortaya koymağa çalışmıştır. Ancak bunu, zorunlu önermelerden oluşan dedüktif bir çıkarım biçimi içinde gerçekleştirmeğe çalışmıştır. Bu anlayış vahiy bilgisine bilimsel bilgi alanında hiçbir açık kapı bırakmadığından, diğer dini bilgi kaynaklarına bu sistem içinde yer olmadığından teolojik itirazlar söz konusu olmuştur. Bu teolojik itirazlar, zorunlu önermeler üzerine kurulu zorunlu sonuçların dedüktif çıkarım yapısına dayanan bilgi anlayışı üzerinde yoğunlaşmıştır. Halbu ki bu dedüktif akılyürütme üzerine kurulu bilgi anlayışının mantıkla ilgili araştırmaların gelişmesinde çok önemli sonuçları olmuştur. Bu durum Alexandria'daki Hıristiyan felsefecilerin ve onların Süryani takipçilerinin Birinci Analitiklerin son kısımlarına, İkinci Analitiklere ve diğer sonraki kitaplara önem vermemesine yol açmıştır. Bilindiği gibi Birinci Analitiklerin 7. bölümünden sonra modal kıyas teorisi ve özellikle de apodiktik (zorunlu) çıkarım biçimi geliştirilmeğe çalışılır. Bu apodiktik çıkarım biçimi İkinci Analitiklerde de uygulamaya sokulur.<sup>3</sup>

Hıristiyanlığın baskısı sonucu başlangıçta bütün mantık konularını ele alamayan; daha sonra Müslümanların oluşturduğu hoşgörülü ve bilimci atmosferden dolayı "Organon" un tümü üzerinde tercümelemler ve incelemeler yapan Süryaniler, VIII. Asırdan itibaren varisi oldukları Yunan ilim ve felsefesini tümünden Arapça'ya naklettiler.<sup>4</sup>

İslamda Arapça'ya yapılan ilk tercümelemler Halid b. Yezid b. Muaviye(ölm. 85 H. / 704 m.) tarafından yaptırılmıştır. Halid, İskenderiye Akademisinden Arapça bilen alimleri Dımaşk'a çağırarak kimya, tıp ve nucumla ilgili kitapları Yunanca'dan Arapça'ya çevirtmiştir. İslam dünyasında tercüme faaliyetleri Abbasiler zamanında hız kazanmıştır. Halife Ebu Cafer el- Mansur( ölm. 158 h./

1 A.g.e., s.20-21; Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 34.

2 Keklik, Nihat, A.g.e., s.17.

3 Rescher, Nicholas, *Studies in The History of Arabic Logic*, s. 27.

4 A.g.e., s. 30.

775 m.) döneminden itibaren Cüdi-Şapur Akademisindeki Süryaniler, İranlılar ve daha sonra Harranlılar ve Nabatlar bu tercüme faaliyetine katıldılar. Bunlar Yunanca, Pehlevice, Hindçe(Sanskritçe), Süryanice, Nabatiçe(Babil dili) ve Kıptca'dan Arapçaya pek çok eser tercüme ettiler. Mansur devrinde kuvvetlenen tercüme hareketi Harun el- Reşid devrinde de devam etti. Bu devirde Pehlevi dilinden tercüme yapanlar arasında Ömer b. El-Ferruh el- Taberi(ölm. 200 h. / 815 m.) ile Sehl b. Harun(ölm. 215 h. / 830 m.); Yunanca'dan tercüme yapanlar arasında Yahya b. El- Batrik(ölm.200h.) bulunmaktadır. Tercüme faaliyeti Halife Memun(h. 198-218/ m. 813-833) iyice hızlandı. Bütün hicri III. Asır boyunca tercüme altın dönemini yaşadı. Nihayet Yahya b. Adi(ölm.363 h. /974 m.), İbn Zur'a ve İbn Hamman ile sona erdi.(34)

Abbasiler'de bilhassa Me'mun döneminden başlamak üzere X. Asrın sonlarına kadar birçok meşhur mütercimler yetişti. Süryanice'den, Farsça'dan veya doğrudan doğruya Yunanca'dan Arapça'ya çeşitli felsefi eserleri tercüme edecek olan mütercimler Bağdat'da bulunuyor veya orada yetişiyordu. Bağdat şehri 762 yılında Mansur tarafından inşa ettirildikten sonra, daha önce Antakya ve Harran medreselerinde Hellenistik kültürle yetişmiş, Hıristiyanlığın çeşitli mezhepleri ve Sabiiliğe mensup bir çok din ve ilim adamı özellikle Süryaniler Bağdat'a göç etmişlerdir. Önceleri yabancılar arasında eğitim dili Yunanca, Süryanice ve Farsça idi. Fakat sonra özellikle el-Mansur'un hilafeti (35)zamanında Arapça müslüman olmayan bu kimselerin de ilim dili haline dönüştü.

İlk defa halife el-Mansur(754-755) zamanında Aristo'nun Organon'unun Arapçaya tercüme edilmesi istenmiştir. Şimdi Organon'u oluşturan kitapları tercüme eden mütercimleri şöyle sıralayabiliriz: Abdullah İbn el\_Mukaffa (öl.759) ve oğlu Muhammed İbn Abdullah İbn el-Mukaffa, baba oğul Kategorileri, İsgojuyi, Önermeleri, Birinci ve İkinci Analitikleri Pehlevice ve Farsça'dan tercüme etmişlerdir; İslam aleminde en büyük mütercimlerden biri olan Huneyn İbn İshak ise Kategorileri Arapça'ya tercüme etmiş, Önermeler kitabını, Birinci ve İkinci Analitiklerin bir kısmını Süryanice'ye çevirmiştir; Ondan sonra oğlu İshak İbn Huneyn (Öl.911) bazen Süryanice'den bazen de Yunanca'dan İsgoju hariç bütün mantık külliyyatını Arapça'ya tercüme etmiştir. İshak'ın Organon tercümesine el-Düstur(Ana kitap)deniyordu. Bu da diğer tercümelemelerden çok daha iyi ve sağlam olmasından ileri gelmektedir. İshak İbn Huneyn İslam aleminde ilk defa, sekiz kitaptan müteşekkil bir mantık külliyyatını meydana getirmiştir; Ebu Osman ed-Dımeşki: Müslüman bir mütercimdir, İsgoju'yi, İkinci Analitikleri, ikinci olarak Kitabü'l-Burhan adıyla ve Topikleri de Kitabü'l-Cedel adıyla tercüme etmiştir; Ebu Bişr Matta İbn Yunan (870-940) sadece bir mütercim değil aynı zamanda mantık kitapları üzerine şerhler de yazmış birisidir. O, Kategoriler, Önermeler, Birinci ve İkinci Analitikler üzerine şerhler yazmıştır. Ebu Bişr aynı zamanda Yahya İbn Adiy ve Farabi'nin de hocasıdır.

1 Şeşen, Ramazan, A.g.e., s. 11-12.



Yahya İbn Adiy (893-974) mantık sahasındaki derinliğinden dolayı kendisine el-Mantiki denmiştir. O, Kategorileri, Topikleri, Poetik'i, Soddistika'yı tercüme edip Birinci Analitikleri de şerhetmiştir. Onun öğrencisi İbn Zur'a (942-1008) da Aristo'nun kitaplarının tercümesiyle uğraşmış, hocası Yahya'nın geleneğini devam ettirmiştir.<sup>1</sup> IX. Asrın diğer mütercimleri arasında Abdullah b. Naima el-Hımsi, İbrahim b. Bekus el- Üşari, İbn Behriz, Sabit b. Kurre, Ebu Yahya el-Mervezi, İbrahim el- Kuveyri, Ebu İshak el- Kindi, Ahmet b.al- Tayyib es- Se-rahsi, Muhammet b. Zekeriyya er- Razi ve Kusta b. Luka el- Ba'lebekki'nin sayıldığını görüyoruz.<sup>2</sup>

İlk devirde İslam mantık tarihindeki çalışmalar Bağdat ekolüyle sınırlıyken, bir asır süren tercüme devrini müteakip orijinal incelemeler ve eserler yazılmağa başlandı. Tercüme olmayan ilk mantık çalışmaları Kindi (803-873) ile başlamıştır.<sup>3</sup> Kindi, Aristo mantığını, İsağojiyi dışarda bırakarak sekiz kitap olarak kabul edip inceleyen müslüman mantıkçıdır. Gerçi mantık külliyyatını sekiz kitap olarak kabul eden müslüman mantıkçının Farabi olduğu fikri varsa da Kindi Farabi'den önce "Kemmiyat'u Kütüb'i Aristatilis"adlı eserinde Aristo mantığını sekiz bölümde ele almıştır.<sup>4</sup> Kindi aynı zamanda Alexandre'in "Rhetorica" ve "Poetica" adlı eserlerine de şerhler yazmıştır. Bu çalışmalar Kindi'yi mantık sahasında mütercim olmanın ötesinde ilk yazar yapmıştır.<sup>5</sup>

İslam'dan önce Aristo'nun mantık kitapları, başına "İsağoji"nin, sonuna "Poetik" ve "Retorik"in katılmasıyla "Organon" dokuz kitaba çıkarılmıştı. Bu Rodos'lu Andronicus ve Ammonius ile başladı. Hıristiyan şarihlerde Themistius ve Jean Philopon ile devam etmişti. Kindi ve Farabi "İsağoji"yi Organon'dan çıkararak kitap sayısını sekize indirdiler ve İsağojiyi ayrı bir kitap olarak ele aldılar. Fakat kendilerinden sonra gelen İbn Sina eski Hellenistik geleneğe uyarak "İsağoji"yi tekrar mantık kitaplarına ekledi ve Organon'u dokuz kitap olarak ele aldı.<sup>6</sup>

İslam düşüncesinde mantığın esasını, Grek tefsircilerinin Stoacı ve Yeni-Eflatuncu temayüllerle değişmiş Aristo mantığı teşkil eder. Grek tefsircilerinin Aristo mantığında yaptıkları değişiklik o mantığın esası ile ilgili değildir. Belki o mantığa yapılan yeni ilavelerdir. İşte İslam filozofları da Aristo'nun Grek tefsircilerinin fikirlerine mantık kitaplarında yer vermişlerdir. Bu ilaveler de Aristo'nun Retorik ve Poetik adlı eserleriyle Porphyrios'un İsağoji adlı eserinin mantığın bölümleri arasında sayılmış olması ve bir de Stoacıların tasvir teorilerinin tanım teorisi içine sokulmasıyla, Aristo'nun kategorik kıyas teorisinin yanında hipotetik kıyas teorisine de yer verilmiş olmasından ibarettir.<sup>7</sup>

1 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 42-47; Ülken, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*, s. 81, Rescher, Nicolas, A.g.e., s. 14-15; Bingöl Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, M.E.B. Yay., İstanbul 1993, s. 8-9; Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 49-51; Şeşen, Ramazan, A.g.e., s. 15.

2 İbn Nedim, *Fihrist*, C.I, s. 248 vd.; Krş. Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, s. 9.

3 Bayraktar, Mehmet, s. 135.

4 A.g.e., s.138.

5 Rescher, Nicholas, A.g.e., s. 28.

6 A.g.e., s.142.

7 Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967.

Süryani ve Müslüman mantıkçıların “Retorika” ve “Poetika”yı Organon’a dahil etmeleri aslında Simplicius’ (533) a kadar geri gider. Kindi’ye göre Aristo mantığının asıl konusu Kıyasın incelenmesidir. Kindi’nin zamanında Süryani ve Müslüman mantıkçılar Birinci Analitiklerin 7. bölümünün sonuna (kategorik kıyasın sonuna) kadar araştırmalarını devam ettirmişlerdir. Kindi’nin farklı olan görüşü, Birinci Analitiklerin 7. bölümünün sonuna kadar olan kısmın asıl amacının kıyas olmadığı, bilakis önermelerin döndürülmesi olduğu görüşüdür. Ona göre Birinci Analitiklerin ana konusu kıyas değil, kıyasla dile getirilen delillerin döndürme ile “I. şekil kıyas”a irca edilmesidir.<sup>1</sup> Kindi’ye göre sekiz kitap vardır ve bunlardan ilk üçü yani “Kategoriler”, “Önermeler” ve Birinci Analitikler” en önemlileridir.<sup>2</sup> Onun mantıkla ilgili şu eserleri zikredilmektedir: Mantığa giriş ve İsguci ile ilgili “Kitap fi Medhali’l-Mantık al- Mustavfi”, “Kitap fi’l- Medhal al- Muhtasar”, “Risale fi’l-Esma’al- Hams al-Lahika li Küll al-Makulat”, “Risale fi amel-i alet Muhricetün li al-Cevami” ile kategorilerin maksadını açıl原因an “Kitap fi Kasd-i Aristotalis fi al-Makulat”, “Risale fi al-Makulat al-Aşer”. Ayrıca Kindi Birinci ve İkinci Analitikleri de şerhetmiştir. Bu konudaki eserinin adı da “Kitap fi’l-Burhani’l-Mantiki bi icazin ve ihtisarin” dir. Kindi’nin, mantığın bundan sonraki konuları hakkında da eserler verdiğini görüyoruz. Mesela bu konudaki eserinin adı “Risale fi’l-İhtisar an Hüda’i’s-Sofistaiyye”dir. Diğer taraftan “Poetika”nın bir muhtasarını da vücuda getirmiştir. Böylece M.Ö. IV. Yüzyılda Aristoteles “Organon”u ile müdevven bir şekilde ortaya konulan mantık, önce İskenderiye ve Süryanilerde ele alınmış ve nihayet Miladi VIII. Asırda başlıyan İslami devir tercüme faaliyetleri sayesinde müslüman filozoflar tarafından incelenmiştir.<sup>3</sup>

İlk devirde İslam mantık tarihi özellikle Bağdat ekolüyle daha çok Süryaniler’in mantık çalışmalarına bağlı kalmışken daha sonraki devirde özellikle Farabi devrinde, Aristo’nun mantık şarihlerinden Alexander d’ Aphrodisias, Simplicius, Ammonius gibi kimselerin çalışmaları ile, Galen’in ve az da olsa Stoacıların mantık alanındaki çalışmaları, İslamdaki mantık anlayışının gelişmesine yardımcı olmuştur.<sup>4</sup>

9. Yüzyılın sonunda ve 10. Yüzyıl boyunca mantık çalışmaları, Bağdad’da toplanmış Süryani mantıkçıların oluşturduğu Bağdad ekolünün elindeydi. Bu ekolün öncüsü Ebu bişr Matta İbn Yunan’dı. Takipçileri de onun öğrencileriydi.<sup>5</sup> Yahya İbn Adiy’in ve Farabi’nin onun öğrencisi olduğunu daha önce belirtmiştik. Daha sonra bu Bağdat ekolüne karşı fikirler geliştirilecektir. Gerçekten de İslam felsefe ve mantığının gelişmesinin kaynağı Bağdad şehri idi. Bu konuyla ilgili Farabi’den şöyle bir rivayet nakledilir: Öğretim İskenderiye’den Antakya’ya geçti İslam’ın doğuşundan sonra, burada bir muallim kalıncaya kadar devam etti. Bu muallimden iki kişi ders aldı. Onlar be-

1 Rescher, Nicholas, A.g.e., s. 29-31.

2 A.g.e., s. 33-34.

3 Bingöl, Abdülkuddüs, A.g.e., s. 9-10.

4 Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 135.

5 Rescher, Nicholas, A.g.e., s. 15.

raberindeki kitaplarla orayı terkettiler. Biri Harranlı idi diğeri Mervli idi. Mervliden de iki kişi ders aldı. Bunlardan biri İbrahim el-Mervezi diğeri ise Yuhanna İbn Haylandır. Bunların her ikisi de Bağdad'a gittiler ve oraya yerleştiler. Farabi de bu Bağdad ekolüne mensuptu. Zira kendisi mantığı özellikle "Burhan" kitabını orada bulunan Yuhanna İbn Haylan'dan okumuştur.<sup>1</sup>

Burada şunu ifade etmeliyiz ki, Süryaniler'in Aristoculuğu ile Müslüman filozoflarının Aristoculuğu arasında çok önemli farklar vardır. Süryani mekteplerinde Aristo'nun sistemi tam teşekkül etmemişken, İslam filozofları araştırma ve inceleme bakımından onları kat kat geride bırakmışlar ve onların işlemedikleri Aristo'nun fizik, metafizik, psikoloji ve ahlakla ilgili kitaplarını da tümü ile ele almışlardır.<sup>2</sup>Burada şu karşılaştırmayı yapmak gerekmektedir: Süryaniler, yeni bir dini (Hıristiyanlık) benimseyince kültür, edebiyat, felsefe ve bilimde bir canlılık olmuş, zihinsel yeteneklerini geliştirmek için de Antikçağ Yunan medeniyetinin birikiminden istifade etmişlerdir. Fikirlerini ve yeni inançlarını geliştirmek ve savunmak için de Aristo mantığını bir metot olarak kullanmışlardır. İslam inancıyla tanışan Arap ve diğer toplumlar da bu yeni inancın verdiği heyecanla hayatlarını tanzim ederken akıl gücü ve zihin kudretlerini geliştirme konusunda o zamana kadar ki insanlığın ortaya koyduğu felsefe ve bilim verilerini elde etmede çok istekli olmuşlardır. Özellikle Aristo felsefesini ve mantığını ön planda tutmuşlar, mantığı da hem bir metod hem de dini düşüncelerini savunmada bir alet olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle İslam filozoflarının sisteminde ve daha sonra İslam düşüncesi içinde mantığın çok önemli bir yeri olmuştur.

Tercüme devrini müteakip diğer sahalarda olduğu gibi mantık sahasında da bir çok eserler telif edilmiş; Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Fahrüddin Razi, Seyyid Şerif gibi düşünürler mantık'ı ilmi spekülasyonlarının başlangıcı, sistemlerinin temeli saymışlardır.<sup>3</sup> İslam düşüncesinde filozoflar gibi kelamcılar da mantığı kullanarak akli yorumlara müracaat etmişlerdir. Ayrıca şunu da ilave etmek gerekir ki, başta mutezile kelamcıları olmak üzere bazı İslam kelamcıları gerek İslam filozoflarından gerekse Aristo ve Eflatun'dan bazı meselelerde, vardığı sonuçlar farklı olsa bile etkilenmişlerdir. Bu etkiledikleri konulardan biri cedel (diyalektik) metodunun kullanılmasıdır.<sup>4</sup> Hatta klasik mantığın bir konusu olan modalite teorisinin de İbn hazm vasıtasıyla İslam fıkına hükümler konusunda uyarlandığını da görebiliriz.<sup>5</sup>

Müslümanlar arasındaki kelami ve akli tartışmalar; diğer din mensuplarıyla özellikle Hıristiyanlarla yapılan teslisle ilgili tartışmalar; bu tartışmalarda karşı tarafın Aristo mantığını ve Antikçağ Yunan Filozoflarının fikirlerini kullanarak

1 A.g.e., s. 24; Bayraktar, Mehmet, s. 35-36.

2 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 41-42.

3 Öner, Necati, Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, s. 7.

4 Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 5.

5 Bolay, Naci, 'İbn Sina Mantığında Modal Önermeler ve Bu Önermelerin İbn Hazm Vasıtasıyla İslam Fıkına Uygulanışı', *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri 1984*, Ankara s. 207-221.

cevap vermeleri Müslümanların bilhassa mantığı iyice öğrenmelerine sebep olmuştur.<sup>1</sup> Daha sonra Kindi, Farabi ve İbn Sina gibi filozofların mantığı daha geniş planda incelemeleri ve savunmaları ile birlikte mantık büyük bir gelişme göstermiştir.

Buraya kadar zikredilen İslam devresindeki Hıristiyan ve Müslüman mantıkçılar eserlerini ekseriya Arapça yazmışlar veyahut Yunanca eserleri Süryanice tercümelerinden veya doğrudan doğruya asıllarından Arap diline nakletmişlerdir. Bundan sonraki dönem (X.Yüzyıl) orijinal kitapların yazılmağa başlandığı İslam mantık külliyyatının teşekkül devresidir. İslam aleminde tercüme devrinden sonra mantık'a dair yeni araştırmalar Farabi ile başlar. Farabi, mantık tercümeleri ve şerhlerini incelemiş, onların eksiklerini tamamlamağa çalışmış, özellikle de Kindi'nin şerhleri üzerinde durarak bu konuda yazdığı eserlerle "Muallim'i Sani ünvanını kazanmıştır.<sup>2</sup> Mantık çalışmaları X. Asırda Ebu Nasr el-Farabi (870-950) ile en yüksek olgunluğuna erişmiştir. Farabi Aristo mantığının hemen bütün kitaplarıyla meşgul olmuştur. Aristo mantığı müstakil olarak bütün kısımlarıyla hatta bazen de Aristo'dan birçok noktalarda ayrılmak suretiyle Farabi tarafından bütün şumülü ile incelenmiştir. İbnu'l-Mukaffa, Kindi ve diğer mantıkçıların müphem bıraktıkları yahut halledemedikleri mantık problemlerini Farabi, artık müphem hiçbir nokta bırakmadan çözmüştür. Esasen bazı araştırmacılar tarafından da belirtildiği gibi mantık İslam filozoflarının elinde Aristo'dan bağımsız ve orijinal olmak bakımından en esaslı bir şekilde anlaşılmıştır.<sup>3</sup> Farabi'nin mantık çalışmaları üzerine yapılan araştırmalar, onun Aristo'nun mantık çalışmalarını yorumladığını ve paylaştığını göstermektedir. Fakat bu iki filozofun arasında mantık problemleri ve konularının işlenişindeki paralellığe karşılık, temelde bir anlayış farkı vardır. Çünkü, Farabi, öncelikle İslamiyet'in; bunun yanında hem Hıristiyanlığın hem de Musevilğin getirdiği felsefi ve kültürel problemlerle yüz yüzedir. Ayrıca Aristo zamanında tartışılmış olan felsefe problemlerinden bazılarının Farabi döneminde güncelliğini kaybetmesi söz konusudur. Bu bakımdan aralarındaki bütün benzerliğe rağmen, Aristo mantığını farklı problemlere uygulamıştır.<sup>4</sup> Farabi felsefe ve bilimin diğer disiplinlerinden çok mantık alanında gayret sarf etmiştir. O lâyıkiyle ilk mantıkçı diye isimlendirilmeyi hak ediyor. Onun eserleri bilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Çünkü onun mantık çalışmaları, Aristo mantığının kendi yaşadığı döneme yani Bağdad'a nasıl geçtiği konusu üzerine önemli bir ışık tutmuştur.<sup>5</sup> Ne var ki, Mübahat Küyel'e göre uzun yıllar Farabi'nin mantık eserlerinin Arapça asıllarından hemen hiçbiri neşredilmemiş, hatta bu yüzden İslam'da mantık hareketi en münasip örnek olan Farabi'ye göre değil, fakat İbn Sina'ya dayanılarak tetkik edil-

1 Bayraktar, Mehmet, s. 28-29.

2 Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 8; Türker, Mübahat (Küyel), 'Farabi'nin Şera'it ul-Yakini', *Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.I, 1963'ten ayrı basım, Ankara 1984; s. 152.

3 Keklik, Nihat, *A.g.e.*, s.69.

4Ural, Şafak, *Temel Mantık*, s. 35.

5 Rescher, Nicholas, *A.g.e.*, s. 21.

mek mecburiyeti hasıl olmuştur. Halbuki Farabi, Mantık sanatının İslam aleminde gerektiği şekilde hakkıyla anlaşılmasına büyük hizmette bulunmuştur.<sup>1</sup> Farabi, Aristo'nun "Organon" adı altında toplanan mantık kitaplarını ya kısaltmak suretiyle toplu olarak ele almış ya onları ayrı ayrı söz konusu ederek orta muhtasarlar halinde daha geniş özetler yapmıştır; veya onları büyük ciltler tutacak şekilde birer birer şerhetmiştir.<sup>2</sup> Buna rağmen, Rescher diyor ki, Farabi mantığı kitapların ve belgelerin bir konusu olarak görmüyor, sadece mantık konusunda uzmanlaşma ve inceleme yapmanın yaşayan sözlü bir geleneği olarak görüyor. Bu bakış açısına göre mantık hocadan öğrencilerine sözlü gelenekle devrederek geçen özel yaşayan bir disiplindir. Bu gelenekte öğrenciler hocalarının nezaretinde temel metinleri okurlar.<sup>3</sup>

Bu fikre katılmak mümkün değildir. Çünkü, özellikle Farabi söz konusu olunca mantığı sadece sözlü bir gelenek olarak telakki etmek gerçeğe uygun değildir. Çünkü Farabi, mantığı bir bilim dalı olarak görmektedir. O bilimler sınıflamasında mantığa da yer verir, şöyleki; İlimlerin konu ve elde edilişleri yönünden sınıflandırılmasında kabul ettiği bilimlerden biri de "mantık bilimi"dir. Mantık ona göre Gramer ve Linguistik; Riyaziyat(matematik), Fizik, Metafizik; Medeni ve İslami ilimler grubu içinde kendi başına ayrı bir bilimdir.<sup>4</sup> O "İhsaul Ulum" adlı kitabında ilimleri ilk önce beş ana kısma böler: 1- Dil İlimi, 2- Mantık İlimi, 3- Talimi İlimler, 4- İlahiyat, 5- Teknik İlimler. Farabi bu tasnif hususunda kimseden mülhem olmamış ve tamamıyla orijinal bir düşüncesi ileri sürmüş gözüküyor.<sup>5</sup>

Mantıkçı Bingöl'e göre Farabi mantığı dokuz bölüm halinde inceleyen ilk filozoftur. O, bu ilmin tamamını teşkil eden dokuz kitabı şöyle isimlendiriyordu:

- 1) al-Madhal (isagoji)
- 2) al-Makulat (kategoriler)
- 3) Kitab al- İbare (peri-ermeneias)
- 4) Tahlil al- Kıyas (I.Analitikler)
- 5) Kitab al-Burhan (II:Analitikler)
- 6) Al-Cedel (topika)
- 7) Sofistika
- 8) Al-Hitabet (retorik)
- 9) Al-Şiir (poetika).<sup>6</sup>

Burada şunu da belirtmelidir ki, Farabi'nin mantık kitaplarını dokuz değil de sekiz olarak kabul ettiği görüşleri de vardır. Mesela Mübahat Türker(Küyel)e göre mantık kitapları Farabi'de sekiz kitaptan ibarettir ve bu konuda da İbn Rüşd

1 Türker, Mühabat, *Şerai't-ul-Yakin*, s. 153.

2 A.g.e., s. 156.

3 Rescher, Nicholas, A.g.e., s. 27.

4 Bayraktar, Mehmet, a.g.e., s.122.

5 Farabi, *Ihsaul Ulum*, s. 48-49.

6 Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, s. 10.

onu takip etmiştir.<sup>1</sup>

Farabi esas olarak bu kitaplardan İkinci Analitikleri yani Burhan'ı kabul eder. Diğer bölümler Burhan için yapılmıştır. Baştan üçü (Kategoriler, Önermeler, I. Analitikler) Burhan'a giriş ve hazırlıktır. Geri kalan dördü ise Burhan'ın aletleri yerini tutar ve tatbik yeridir.<sup>2</sup> Zaten Farabi'ye göre mantığın asıl gayesi Burhan'dır. Çünkü Burhan kesin bilgiyi temin eder. İşte bu bakımdan, mantığın sekiz bölümü içinde dördüncü bölümü yani "Burhan"şeref ve mevki itibarıyla en üstün olanıdır. Mantığın geri kalan bütün bölümleri bu dördüncü bölümle bir mana ve varlık kazanırlar.<sup>3</sup>

İskenderiye mekteplerinde, Süryanilerde Birinci Analitiklerin son kısımları ile İkinci Analitiklerin üzerinde durulmadığı ve yasak olduğu düşünülürse, İslam mantıkçılarının özellikle de İkinci Analitikleri(Burhan) ön plana çıkaran Farabi'nin mantık tarihindeki önemi daha iyi anlaşılır.

Farabi'nin eserlerinin bir çoğu bu gün mevcuttur. Bizzat bizim gördüğümüz yazma eserleri şunlardır: "Risale Fi Tefsir'i Kitab'ı Medhal fi Sinaat'il-Mantık", Ayasofya K. 4839/6 numarada kayıtlı; "Mantık al-Semaniyye" Hamidiye 812'de kayıtlı. Diğer eserleri: "Kitab'ul-Burhan", "Şerhu Kitab'il-Burhan", "Şerait'ul-Yakin".

İslam mantık tarihinde mantığa ilk muntazam şeklini veren İbn Sina (370-428; M. 980-1037) dir. O, "Kaside Fi'l-Mantık", "eş-Şifa", "en-Necat", "el-İşarat ve't-Tenbihat" adlı eserlerinin birer mühim bahsini mantık hakkındaki tetkiklerine ayırmıştır.<sup>4</sup> İbn Sina ilk önce, Buhara'da Ebu Abdullah en-Natili isminde bir filozoftan "İsagoji"yi okumuştur.<sup>5</sup> Kindi ve Farabi "İsagoji"yi ayrı bir kitap olarak görüp Organon'dan çıkararak mantık kitaplarını sekize indirirken, İbn Sina, eski Hellenistik geleneğe uyarak "İsagoji"yi tekrar mantık kitaplarına ekledi ve "Organon"u dokuz kitap olarak ele aldı.<sup>6</sup> Ayrıca Farabi'de dağınık bir halde bulunan mantık onda derlenmiş, toplanmış ve ilk muntazam şeklini almıştır. Bu nedenle Farabi'den sonra en önemli İslam mantıkçısı olarak İbn Sina'yi görüyoruz.<sup>7</sup>

İbn Sina Aristo mantığını savunmuşsa da Aristo'nun Yunan tefsircilerinin eserlerini de okumuş, tanım teorisinde Sokrat, Eflatun ve Calinos'tan da istifade etmiş; hüküm mantığında Stoacıların fikirlerine de yer vermiştir.<sup>8</sup> İbn Sina Yeni-Eflatuncu Alexahdre d'Aphrodise gibi ve Plutarque gibi diğer bazı düşünürlerle birlikte mantığı bir alet olarak görmüştür. Buna bağlı olarak ken-

1 Küyel, Mübahat, *Şerait'ul-Yakin*, s.157

2 Öner, Necati, *A.g.e.*, s. 9.

3 Türker, Mübahat, *A.g.e.*, s. 161.

4 Ülken Hilmi, Ziya, *Mantık Tarihi*, s. 82-83.

5 Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 193.

6 Ömer, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s.8; Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, s. 11; Krş. Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 142

7 Öner, Necati, *A.g.e.*, s. 8.

8 Ülken, Hilmi, Ziya, *Mantık Tarihi*, s. 98-101.

disinden sonra genel olarak mantık daha çok bir alet olarak görülmüştür.<sup>1</sup> İbn Sina ile birlikte Aristo mantığı bazı Stoacı etkilerle muhteva bakımından daha da zenginleşti ve derinleşti.<sup>2</sup> İbn Sina'nın mantık kitaplarını İsağojî, Kategoriler, Önermeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler, Sofistik Detillerin Çürütülmesi, Retorika ve Poetica şeklinde sıralamasında Aristoteles'in payının olduğu şüphelidir. Bu sırayı tanzim eden Alexandre d' Aphrodisia ile Aristo'nun daha sonraki talebeleriydi. Ancak Alexandre, "Retorika" ve "Poetika"yı "Organon"a dahil etmediği halde Ammonios ve Simplicius dahil ediyorlardı. "Organon"un Arapça tercümesinin şimdiye kadar bilinen, en eski olduğu zannedilen Paris (B. N, a. f. 882) yazma nüshası da yine dokuz kitap ihtiva etmektedir. Bir başka yazma nüsha ise beş kitap ihtiva etmektedir.<sup>3</sup>

Diğer İslam mantıkçıları ile kıyaslandığında İbn Sina'nın mantık anlayışının Aristo'nun mantık anlayışından biraz farklı olduğu çok daha bariz bir şekilde ortaya çıkar. İbn Sina Aristoteles'in mantığını farklı problemlere uygulamakla kalmamış, mantığı onun anlayışına karşı bir şekilde yorumlamış, hatta Stoacılardan da bazı öğeler almıştır.<sup>4</sup>

İbn Sina XI. Yüzyılın ilk çeyreğinin en orijinal ve verimli mantıkçısıdır. Mantık alanında hatırı sayılır yenilikler getirmiştir. O, Bağdad ekolüne çok şey borçlu olmasına rağmen bu ekole hiç katkıda bulunmamış bilakis mantığı Aristocu metinlerin bir araştırması olarak ele alan Bağdad ekolünü tenkit etmiştir. Artık İbn Sina ve onun hakim olduğu mantık geleneği için bir mantık kitabı Aristo'un kitaplarının şerhi değil, bağımsız, kendi kendine yeterli ayrı özel bir kitaptır. Bu bağımsız çalışmalar da kendi tarzını oluşturacaktır.<sup>5</sup> İbn Sina mantık ve felsefe ile ilgili çalışmalarını Bağdad okulunun Batıcı yaklaşımına tam ters biçimde Doğucu bir sitle ortaya koyar. Bu doğu mantığı Farabi'nin tarzından ve tabiki önceki Aristoculardan farklıdır. Bu nedenle İbn Sina, mantığına Galen'den, özellikle de Stoacı kaynaklardan bazı unsurlar sokmuştur. Mesela Kategorik önermelerin yüklemine nicelleştirilmesi, şartlı önermelerin niteliği ve niceliği konusunun ayrıntılı incelenmesi ve tekil(singular)önermelerin Stoacı tarzda işlenmesi gibi.<sup>6</sup> Fakat İbn Sina'nın Bağdad ekolünü tenkidi ve Aristocu doktrinden kısmen de olsa ayrılması genel bir kabul görmüş değildir. Batı okulunun müdavimleri İbn Sina'nın bu yeni katkılarına karşı çıkmıştır. Batı okulunun en önemli temsilcileri Fahrüddin er-Razî(1148-1209) ve onun takipçileri Khunaci(1194-1249) ve Siracüddin el- Urmevi(1198-1283)dir. Bu mantıkçılar yalnızca İbn Sina'nın Aristo'dan ayrılışını etraflıca tenkit etmekle kalmadılar, aynı zamanda hem kendileri zamanında hem de kendilerinden sonraki zamanlarda da standart hale gelen temel kitaplar da yazdılar. Bu batıcı okul

1 Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 137.

2 *A.g.e.*, s.142.

3 Türker, Mübahat, *Şarai'ul-Yakin*, s. 156-157; Keklik, Nihat, *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, s. 59.

4 Ural, Şafak, *A.g.e.*, s. 35.

5 Rescher, Nicholas, *Studies in The History of Abraic Logic*, s. 18.

6 *A.g.e.*, s.16.

tarafatlarının karşısında İbn Sina'ya dayanan Doğucular 13. yüzyıl süresince aktif olarak devam etti. Bu dönemde en önemli temsilcisi Kemaleddin İbn Yunus(1156-1242)tu. Onun bu tavrı öğrencisi el-Ebheri (1200-1264) ve Nasireddin et-Tusi(1201-1274) ve Tusi'nin öğrencileri tarafından , özellikle verimli bir mantıkçı olan al-Katibi el-Kazvini (1220-1280) tarafından benimsendi. Bu mantıkçılar, Batıcı mantık okulu tarftarlarının fikirlerini tenkit eden ve kendi doktrinlerini ortaya koyan başlıca temel kitaplar yazdılar.<sup>1</sup>

Bu ayırmada yola çıkarak şunu söyleyebiliriz : daha sonra gelen İslam mantıkçıları Farabi ve İbn Sina geleneğini takip etmişlerdir. Çünkü Türk-İslam dünyasında Farabi'nin ve İbn Sina'nın temsil ettiği mantık anlayışları yaygındı. XI. Asırdan sonra mantık sahasında büyük eserler verildiğini görmüyoruz. Felsefeci Bingöl'e göre "Türk-İslam dünyası X. Yüzyılda sahip olduğu bilim geleneği yanında Farabi(870-950) ve İbn Sina(980-1030)nın elinde oldukça inkişaf etmiş bir felsefe geleneğine de sahip olmuştur. Ne yazık ki, bu birinci devredeki alimlerimizin başarısı daha sonraki yüzyıllarda gösterilememiş ve sonra gelenler tarafından iyi değerlendirilememiştir."<sup>2</sup>

XI. Yüzyılın sonlarında en önemli mantıkçı olarak Gazzali(450-505;1059-1111)yi görüyoruz. Doğu ve Batı düşüncesine en az İbn Sina kadar tesir etmiş birisidir. Gazzali'yi adım adım takip etmiş bir ekol ve ona sınımsız bağlı bir öğrenci gurubu olmamasına rağmen genelde onun çizdiği yolda yürümüş birçok düşünür gurubu vardır. Bunlar daha çok yarı kalamcı ve yarı filozof kimselerdi. Başka bir deyişle filozof kelamcılardı. Bunların başında Gazzali'yi özellikle filozofları tenkit konusunda, takip eden Şehristani (1076-1153), Fahreddin Razi(1149-1209)gelir. Her ne kadar, Fahreddin Razi'de Farabi ve İbn Sina için Gazzali ve Şehristani'de olmayan bir takdir duygusu varsa da genel çizgisi itibariyle Gazzali ve Eşari dünya görüşünü benimsemiştir. Kendisinden sonra gelen birçok kelamcı mesela Kadı Siraceddin Urmevi(öl.1283), el-İci(1300-1355), Taftazani(1322-1390) ve Seyyid Şerif Cürcani(1339-1413) az çok Gazzali çizgisindedirler. Bir çok Osmanlı Türk düşünürü de metafizik konusunda yakından Gazzali'yi takip etmişlerdir .Buna rağmen Bayraktara göre XIII ve XIV. Yüzyıllarda bir dereceye kadar Nasireddin Tusi, Fahreddin Razi, İci gibi bazı kelamcılar özellikle metafizik konularda İbn Sina'cı kabul edilebilir.<sup>3</sup> Gazzali filozofları tenkit ederken özellikle ontoloji sahasında öyle görüşler ileri sürmüştür ki, bunlar okazyonalizm, indeterminizm, konvansiyonalizm gibi modern felsefede işlenen görüşlerden başka bir şey değildir.<sup>4</sup>

Gazzali Hicri beşinci asırda mantığı felsefenin, ilmin başlangıcı olarak görüp "Miyar'ul-İlm" ve "Kitab'u Mihakk'ın-Nazar fi'l-Mantık ve'l-Usul" adlı kitaplar yazarak mantığı İslam düşüncesinin vaz geçilmez bir düsturu olarak yerleştirdi. Mantık karşıtı tavrılara karşı mantığı savunmuştur. "Mantık Bil-

1 Rescher, Nicholas, *Studies in The History of Arabic*, s. 18.

2 Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi İsmail*, Kült ve Tur. Bak. Yay., Ankara 1988, s. 16.

3 Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s.195-213.

4 *A.g.e.*, s. 7.



meyenin İlmine Güven Olmaz"<sup>1</sup> diyerek mantığın genel kabul görmesine vesile olmuştur.

Aslında mantık ilminin genel kabul görmesi mantık kitaplarının Arapça'ya tercümesinden yaklaşık olarak iki buçuk asır sonra gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında, mantık'ın kullanılmasında bir mahzurun bulunup bulunmadığı tartışmaları devam etmiştir. Bununla birlikte mantık ilminin her geçen gün biraz daha açıklık kazanarak iyice öğrenilmesi de bu dönemde olmuştur.<sup>2</sup> Bu süre zarfında, İslam dünyasında mantık bilimi aleyhinde bazı fikirler de belirmiştir. İbn Salah(Ö.M. 1276) ve el-Nevevi(Ö.M. 1277) gibi hadisçiler, mantık ile uğraşmayı haram kıldılar. Ehli Sünnet bilginleri arasında mantık karşıtlığı yaygınlaştı. Bu hadisçilerin yanında Ebu Hasan Eşari, Abu Bekir Bakillani ve Ebu İshak İsfarayini gibi kelamcılar da mantığa karşı tavır aldılar. Bu karşıtlığın sebebi olarak da mütekelliminin dini akideleri müdafaa için ileri sürdükleri delillerin mantık delilleri tarafından çürütülmesi gösteriliyordu. Çünkü onlara göre delilin çürütülmesinden medlulun da çürütülmesi gerekiyordu. Bu kanaate göre mantık, mütekellimlerin delillerini çürütürken asıl dini inançları da çürütmüş sayılırdı. Bunun için eski kelamcılar(mütekaddimin) mantıkla meşgul olmayı ve mantığı cerh ve iptal edeceği delile göre bid'at veya küfr saymışlardır.<sup>3</sup>

Mütekaddimin(eskiler) adını alan Gazzali(Ö. H. 505- M. 1111)'den önceki kelamcıların, mantık'ı benimsemedikleri gibi tenkit etmek için kitaplar dahi yazdıkları belirtilir. Bu kelamcıların başında Ebu Bekir Bakillani ve İbnu'n-Nevbahti zikredilir. Mantıkçı Tahir Yaren'e göre mütekaddiminin gerçekten mantığa karşı olduğu doğru değildir; bu fikir aslında önceki kelamcılar ile sonraki kelamcıların farklı metotlar izlediklerini göstermek için ortaya atılmış bir iddiadır. Bu farklılığı kabul edenlere göre öncekiler ile sonrakiler arasında şu üç temel farklılık vardır: 1- Sonrakiler (müteahhirin) Mantık İlmını Benimser, 2- Delilin batıl olmasından o delille ispatı istenen şeyin de batıl olacağı görüşünü reddeder, 3- Felsefi konuları kalam konuları arasına dahil ederler. Mütekaddimin ise bu görüşlere karşı gibi gösterilir.<sup>4</sup>

Bazılarına göre, Gazzali'den sonra gelen "Müteahhirin"alimleri, daha önceki mantık düzeninde bazı değişiklikler yapmış<sup>5</sup> iken, Öner'e göre ise İbn Sina'dan sonra yetişen mantıkçılar yazdıkları mantık kitaplarında bu değişiklikleri yapmışlardır.<sup>6</sup> Yapılan bu değişikliklere gelince, Tanım bahsinin Burhan kısmından çıkarılarak beş tümele ilave edildiğini; Kategoriler konusunun mantık konuları arasından çıkarıldığını; bunun yanında Önergeler

1 es. Saidi Abdul Müteal, *Tecdidu İlmü'l-Manuk Fi Şerhi'l-Hubeyşi ale't-Tehzib*, 3. Bsk., Kahire, s. 7.

2 Yaren, Mehmet Tahir, *İslam Kültüründe Mantık Çalışmalarına Karşı Fikirler* (Doktora Tezi), Ankara 1982, s. 12.

3 Öner, Necat, *Klasik Mantık*, s. 8-9.

4 Yaren, Tahir, *A.g.e.*, s.29-31.

5 es. Saidi, Abdul Müteal, *A.g.e.*, s. 7.

6 Öner, Necati, *A.g.e.*, s. 9.

konusuna delalet ve aks konusunun sokulduğunu; daha sonra da kıyas konusunda genel olarak sonuç veren kıyas şekilleri ile ilgilenilerek, kıyasın maddelerinin (Beş sanat: Burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata) ihmal edildiğini görürüz.<sup>1</sup> Hatta bundan da öte mantık kitaplarının başına mukaddime ilave etme geleneği de oluşturulmuştur. Bu mukaddimedede mantık, ilimler için bir elet olarak değil de, asıl bir fen olarak kabul edilmiştir. Bunu ilk yapan kişi (H.VI. Yüzyıl) Fahrüddin er-Razi'dir. Sonra onu 7. Asırda Efdalu'd-Din el-Hunci takip etti; onun mantık kitabının adı "Keşf'ul-Esrar"dır. Bu surette pek çok kitaplar, şerhler, haşiyeler yazıldı. Sonuçta "Mütekaddimin" mantıkçılarının eserleri ve onların metotları göz ardı edilmeğe başlandı. Bu kitapların pek çok faydası ve onlarda pek çok önemli konular olmasına rağmen, sanki hiç yokmuş gibi davranıldı.<sup>2</sup>

Zernuci(öl.1202)nin mantık kitabı, Havinci(öl.1248)nin muhtasar mantığı, Ebheri'nin(öl.1264) "İsagoji"si, Urmevi(öl.1283)nin "Metali'ul-Envar"ı ve Kati-tibi(öl.1252)nin "Şemsiyye" adlı eserleri gibi mantık kitapları ise hep İbn Sina mantığına dayanırlar.<sup>3</sup> XII. Asır mantıkçılarından Endülüste yetişmiş ve büyük İslam filozoflarından biri olan İbn Rüşd(1126-1198)ü görüyoruz: "Kitabu'l-Külliyat", "Kitabu'z-Zaruri Fi'l- Mantık (Organon'un bütün kitaplarıyla, Porphyrios'un "İsagoji"sinin kısaltmasıdır.), "Telhis'u Kitab'ıl-Kıyas", "Makale Fi'l-Kıyas", "el-Mesaili'l-Mühimme ala Kitab'ıl-Burhan", "Şerhu Kitab'ıl-Kıyas bi Ciheti'n-Nazari Ebi Nasr Fi Kitabihî Fi Sinaati'l-Mantık ve bi Cihet'i Aristoteles" adlı mantık kitaplarını yazdığı bilinmektedir.<sup>4</sup> Bir diğer XII. Asır İslam mantıkçısı Fahreddin er-Razi(öl.1209)dir. Yunan mantığını İslam aleminde artık kilişe haline getirmiştir. "Kitab'ul-Mübeyyin Fi'l-Mantık" ve "el-Muhassa"lı adlı kitapları bilinmektedir. XII. Asrın en önemli mantıkçısı Şem-seddin es-Semerkandi(öl.1204) de "Kıstas'ul-Efkar Fi Tahkik'ıl-Esrar" adlı mantık kitabını yazmıştır. Eserleri çok okunmuş bir mantıkçıdır.<sup>5</sup> Ayrıca kendisi yazdığı bu eseri "Şerhu'l-Kıstas" adıyla oldukça geniş bir şekilde şerhetmiştir. Biz yazma olan her iki kitabı da gördük. Özellikle "Şerh'ul-Kıstas"ta modalite konusunu enine boyuna fevkalade bir şekilde incelemiştir. Hatta şerh olan kitap, modal önermeler konusundan başlamaktadır. Bu nedenle biz "Şerhu'l-Kıstas"ın iki cilt olduğunu düşünmekteyiz. Ancak yaptığımız araştırmalarda buna tesadüf edemedik. "Kıstas'ul- Efkar..."ın yazma nüshası Süleymaniye kütüphanesinde Ayasofya 2565 numarada kayıtlıdır. "Şerh'ul-Kıstas"ın ise bizzat bizim gördüğümüz birkaç yazma nüshası vardır. Bunlar: Süleymaniye Fatih 3360, Laleli 2666-2667-2668; Ayasofya 2558; Amcazade Hüseyin Paşa 342 numarada kayıtlıdır. Şunu da belirtmelidir ki, XII. Yüzyılın

1 Öner, Necati, A.g.e., s. 9; Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s. 7; Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 142, es. Saidi, Abdül Müttesi, A.g.e., s. 7.

2 es, Saidi, Abdül Mütéal, A.g.e., s. 7.

3 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 59.

4 A.g.e., s. 61; Bayraktar, Mehmet, s. 260-261.

5 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 62.

u Türk düşünce tarihinde pek az bilinen mantıkçısını ilk defa düşünce dünyamıza tanıtan mantıkçı Abdülkuddüs Bingöl olmuştur. O, yayınladığı bir makalede Şemseddin Semerkandi'nin kıyas teorisini incelemiştir.<sup>1</sup>

XIII. Yüzyıl mantıkçıları arasında ise önde gelen mantıkçı Nasıreddin et-Tusi(1201-1274) dir. "Esasü'l-İktibas" adlı kitabı İbn Sina'ya dayanılarak yazılmıştır.<sup>2</sup> Onun ayrıca "Kitabu't-Tecrid" ve İbn Sina'nın el-İşarat ve't-Tenbihat adlı kitabının şerhi olan "Şerhu'l-İşarat" adlı bir mantık kitabı daha vardır. XIII. Yüzyıl mantıkçılarından en önemlisi hiç şüphesiz Siraceddin Muhammed ibn. Ebi Bekr el-Urmevi(1198-1283)dir. "Beyanu'l-Hakk", "Kitabu'l-Menahic" ve "Metaliu'l-Envar" adlı kitapları vardır. Bunların içinde en meşhuru "Metaliu'l-Envar" adlı kitaptır. Çünkü bu kitabın daha sonra pek çok şerhi yapılmıştır.<sup>3</sup> XIII. Yüzyılın diğer bir önemli mantıkçısı da Necmüddin Ali b. Ömer el-Kazvini el-Katibi(öl.1255) dir. İslam dünyasında çok meşhur olmuş ve şerhleri yapılmış "Risaletu'ş-Şemsiyye Fi Kavaidi'l-Mantikiyye" adlı eserini hocası Şemseddin Semerkandi'nin ismine atfen yazmıştır. El-Kazvini'nin bundan başka "Camiu'd-Dakaik Fi Keşfi'l-Hakaik" adlı bir mantık kitabı daha vardır. Bundan başka bizim tespit edebildiğimiz diğer bir eseri ise "Şerhu Keşfu'l-Esrar an Gavamizu'l-Efkar Li'l-Hunaci" isimli şerhidir. Mantıkçı Abdülkuddüs Bingöl de onun, zamanındaki bazı alimlerle yaptığı münakaşaları konu alan "Mugalatat ve Muhaverat fi'l-Mantık Beyne Necmüddin al-Kazvini ve Bazı Ulemai Asrihi" adlı bir eserini zikreder.<sup>4</sup> Yine XIII. Yüzyılın büyük mantıkçılarından Esiruddin Mufaddal b. Ömer el-Ebheri (öl.1265) "Hidayetu'l-Hikme", "İsagoji" ve "Risaletu'l-Bahire", "Keşfu'l-Hakaik Fi Tahriri Dakaik" gibi mantık kitapları ile meşhur olmuştur.<sup>5</sup>

XIII. Yüzyıldan sonra mantık alanında pek orijinal kitaplar yazılmamıştır. Mantıkla ilgili çalışmalar daha çok önceki önemli genel kabul görmüş kitapların şerh ve haşiyeleri ile sınırlı kalmıştır. Bu yüzyıldan sonraki özellikle XIV. Yüzyıl mantıkçılarının önemli bir özelliği de aynı zamanda kelamcı olmalarıdır. Öyle ki bunlara "Kelamcı Mantıkçılar" demek pek yanlış olmaz. Çünkü bunlar yazdığı kitapların bir kısmını mantığa diğer kısmını da kelama ayırıyorlardı.

XIV. Yüzyılın en ünlü mantıkçıları da sırasıyla şunlardır: Kadı Adududdin Abdurrahman b.Ahmed el-İci (12??-1355) nazari bir ilahiyat kurmak maksadıyla yazmış olduğu "el-Mevakıf" adlı eserin birinci kısmını mantık bahislerine ayırmıştır. Bu yüzyılın diğer mantıkçısı Kutbeddin Ebu Abdillah Muhammed b.Muhammed er-Razi et-Tahtani(694-760 veya766 ;1365) dir. "Risale Fi Mea-

1 Bingöl, Abdülkuddüs, 'Semerkandi'nin Kıstas'ında Kıyas Tebrisi', *Felsefe Dünyası*, Sayı: 20, Bahar 1996, s. 10-34.

2 Keklik, Nihat, *A.g.e.*, s. 82.

3 *A.g.e.*, s.62-63; Bingöl, Abdülkuddüs, *A.g.e.*, s. 12.

4 Bingöl, Abdülkuddüs, s.12.

5 *A.g.e.*, s. 63, 64; Abdülkuddüs, Bingöl; *A.g.e.*, s. 13.

ni't-Tasavvur ve't-Tasdik", "Risale Fi'l-Külliyat", "Letaifu'l-Esrar", "Levamiu'l-Esrar" ve "Tahriru Kavaidi'l-Mantukiyye" adlı kitapları vardır.<sup>1</sup> Bunlardan son ikisi şerhtir; biri "Levamiu'l-Esrar Fi Şerhi Metaliu'l-Envar"adıyla daha önce geçen Siraceddin Urmevi'nin "Metaliu'l-Envar"adlı kitabının şerhi, diğeri de "Şerhu Risaleti'ş-Şemsiyye Fi Kavaidi'l-Mantukiyye"adıyla Necmüddin Ömer el-Kazvini'nin daha önce zikredilen "Risaletü'ş-Şemsiyye....."sinin şerhidir. Bir de bizim tespit ettiğimiz bir başka önemli kitabı da İbn Sina'nın İşarat adlı kitabına yapılan iki şerhi (Tusi ve Fahraddin Razi'nin şerhleri) karşılaştırarak inceleyen "Muhakemat"(Süleymaniye, Çorlulu Ali Paşa,Numara 314) adlı kitabıdır ki, bu kitaba Cürcani,"Haşiye ala Muhakemat"(CRH 466/2 sayfa 37-56)adıyla ve Kemal Paşazade Şemsüddin Ahmed ibn Süleyman(873-940) "Haşiye ala Muhakemat'ı Kutbuddin er-Razi ala Şerhey'i İşarat'ı İbn Sina" (Süleymaniye, Kara Çelebizade, 344/4, s .27-75)adıyla birer şerh yazmışlardır.

XIV. Yüzyıl Türk mantıkçılarından olan Molla Fenari de mantık eseriyle düşünce tarihimizde önemli bir yer almıştır. "Risale-i Esiriyye(yani Ebheri'nin eserine yazdığı şerhi) asırlarca medreselerde okutulmuştur. XIV. Asrın çok önemli diğeri bir Türk mantıkçısı Seyyid Şerif Cürcani'dir.<sup>2</sup> Asıl adı Ali İbn Muhammed b.Ali es-Seyyid eş-Şerif ez-Zeyn Ebu'l-Hasen el-Hüseyni el-Cürcani el-Hanefi(740-816;1340-1413) olan bu Türk alimi, kudretli eserleriyle zamanımıza kadar altı asır boyunca Şark -İslam dünyası medreselerinin en büyük üstatlarından biri sayılmıştır. Cürcani daha Mısırda öğrenciyken "Şerhu Metali'i'l-Envar"a kıymetli bir haşiye yazdı ki, bu haşiye ona daha genç yaşta büyük bir şöhret kazandırdı. İlim otoriteleri et-Taftazani'yi mütekaddimin alimlerinin sonucusu; el-Cürcani'yi ise meteahhirin alimlerinin ilki sayarlar. Akli ilimlerden felsefe ve mantığa dair yazmış olduğu eserler onu bu konularda da üstat yapmıştır. Kalam ilmine dair telif ettiği "Şerhu'l-Mevakif"adlı eseri 600 yıldan beri bu sahada medreselerin baş kitabı olarak kabul edilmiştir. el-Cürcani'nin eserlerinin çoğu şerh veya haşiye olmasına rağmen, ulema bu eserleri diğeri haşiyeler gibi teferruat değil, asıl kabul etmiş, onun söyledikleri ve yazdıkları üzerinde düşünmüş, bu şerh ve haşiyelere haşiye ve talikalar yazmış ve bu eserleri medreselerde okutmuşlardır. Cürcani'nin meşhur eserleri şunlardır: "Haşiye ala Şerhi't-Tecrid", bu eser filozof Nasıruddin et-Tusi(v.672/1273) nin kalam ve felsefeye dair telif etmiş olduğu "Tecridu'l-Kelam" adındaki meşhur eserine Şemseddin Muhammed İbn Abdirrahman el-İsfahani (v.746/1345)nin "Teşyidu'l-Kavaid Fi Şerhi Tecridi'l-Akaid"adıyla yazdığı şerhe haşiyedir; "Haşiye ala Şerhi Hikmeti'l-Ayn": Necmeddin Ebu'l-Hasen Ali b.Muhammed el-Katibi el-Kazvini(675-1276)nin felsefe ve mantık ilimlerine dair yazmış olduğu "Hikmetu'l-Ayn" adındaki eserine Muhammed b.Mübarek Şah'ın yazdığı şerhe haşiyedir. "Haşiye ala Şerhi Hidayeti'l-Hikme": Esiruddin

1 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 66.

2 A.g.e., s.66.

Mufaddal b.Ömer el-Ebheri(v.600/1203) nin felsefe ve mantık ilimlerine dair yazmış olduğu “Hidayetu’l-Hikme”adındaki eserine Mübarek Şah’ın yazdığı şerhe haşiyedir. “Haşiye ala Şerhi Şekki’l-İşarat”: Bu eser İbn Sina’nın “el-İşarat ve’t-Tenbihat” adındaki eserine Nasiruddin et-Tusi’nin “Hallu muşkilati’l-İşarat” adıyla yazdığı şerhe haşiyedir; “Haşiya ala Şerhi Metali’l-Envar”: Aynı zamanda “Haşiye-i Kübra” adıyla da tanınan bu eser, Anadolu Kadılar kadısı Siracuddin Ebu’s-Sena Mahmud b.Ebi Bekr el-Urmevi(v.682/1283)nin mantık ve felsefeye dair telif etmiş olduğu “Metaliu’l-Envar” adındaki eserine Kutbuddin Muhammed er-Razi et-Tahtani(v.766/1365)nin “Levamiu’l-Esrar” adıyla yazmış olduğu şerhe haşiyedir; “Haşiye ala Şerhi’s-Şemsiye”: Haşiye ale’t-Tasavvurat ve’t-Tasdikat veya Haşiye’i Suğra adıyla da tanınan bu eser, Necmuddin el-Kazvini’nin “Şemsiyye” adındaki eserine Kutbuddin et-Tahtani’nin yazdığı şerhe haşiyedir. Bunlardan başka Cürcani’nin, “Risale Fi’l-Mantık”, “Risale-i Velediyye”, “el-Usulu’l-Mantikiyye”, “Risale Fi Ahkam’it-Ta’rif” gibi irili ufaklı mantıkla ilgili kitapları vardır.<sup>1</sup> Cürcani’nin en önemli hocası Kutbeddin er-Razi et-Tahtani’dır. Onun mantık ve felsefe eserleri sonraki asırlarda ilim adamları tarafından çok kabul görmüş ve bu eserlere pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır. Hatta Cürcani Kutbeddin er-Razi et-Tahtani’nin Metali’ Şerhi ile Şemsiye Şerhini bizzat kendisinden okumak için Herat’a gitmiştir. Daha sonra Cürcani hocasının bu iki şerhine haşiye yazmıştır. Daha sonra et-Tahtani öğrencisi Cürcani’yi kendi öğrencisi olan Mübarek Şah el-Mantiki’nin yanına Mısır’a göndermiştir.<sup>2</sup>

XIV. Asrın önemli alimi Taftazani(öl.1389) “Cılauf’l-Mantık” adlı seriyle mantıkta yeni bir ekol vücuda getirdi. Bundan başka “Tezhibu’l-Mantık ve’l-Kelam” adlı kelam ve mantığa dair bir kitap daha yazdı.<sup>3</sup> Taftazani ile Cürcani arasındaki tartışmalar çok dikkati çekmiştir. Akli ve felsefi ilimlerde zamanın en büyük alimi et-Taftazani Timur’un meclisinde önemli bir mevkiye sahipti. Cürcani kendisinden yaşlı olan bu alimle birçok tartışmalarda bulundu. Bu tartışmalarda daha çok Cürcani’nin galip geldiği söylenir.<sup>4</sup> İlim adamları bir kısmı et-Taftazani bir kısmı da el-Cürcani taraftarı olarak ikiye ayrıldı. Bu iki alim arasındaki görüş ayrılıkları ulema arasında asırlarca ihtilaf konusu oldu ve Cürcani ve Taftazani taraftarı olma durumu büyük alimlerin başlıca hususiyetlerinden biri sayıldı.<sup>5</sup> XIII. Asrın ikinci yarısından itibaren icazetnameler, Nasireddin et-Tusi ve Kadı Beydavi yoluyla; Anadolu’da ise felsefi ve akli ilimlerde devrinin üstadı olan Kadı’l-Kudat Siraceddin el-Urmevi ve bunların üstad ve talebelerinden teşekkül eden zincir ile Fahreddin Raziye bağlanırken XIV. Asrın ikinci yarısında yetişmiş olan et-Taftazani ile Cürcani İslam dünyasında etkilerini artırmış icazet zincirini kendilerine bağlayarak bu yoldan Fahreddin

1 Gümüüş, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcani ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1984, s. 83-154.

2 A.g.e., s.115-117.

3 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 67.

4 Gümüüş, Sadreddin, A.g.e., s. 99.

5 A.g.e., s. 107.

er-Raziye ulaştırmaya muvaffak olmuşlardır.<sup>1</sup>

XV. ve XVI. Yüzyıllarda İslam dünyasında mantık çalışmaları eski hareketliliğini kaybeder. Bu devirlerde mantık sahasında birtakım şerh ve haşiyeler yazılmasından daha ileri bir çalışma görülmemektedir. Abdurrahman el-Ahteri'nin 1533 yılında yazdığı "al-Süllem al-Munavrak" adlı manzum mantığı klasikleşmiş bir eserdir. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda ise gerileme halinde devam eden mantık adına yapılan şerh ve haşiyeler, bu ilmin esas gayesinden uzaklaştırıldığını göstermektedir.<sup>2</sup>

Mantıqçı Öner'e göre bu gerileme dönemlerinde en önemli Osmanlı mantıkçılarından bazıları Hocazade(Ö. 1487), Yanyalı Esad Efendi(Ö.1730) ve İsmail Gelenbevi'dir.<sup>3</sup> Bunların içinden Gelenbevi'nin asrının en büyük mantıkçısı olduğunda şüphe yoktur.<sup>4</sup> Gelenbevi mantık, matematik ve kelam ilmindeki eserleriyle XVIII. Asır Osmanlı kültürünü bize aktaran tek bilginidir; ve müteahhirinin en efdalidir.<sup>5</sup> Onun en önemli mantık kitaplarından bazıları şunlardır: "Risaletü'l-Adab", "Haşiye ala Tehzib al- Mantuk ve'l- Kelam", "al-Burhan fi İlmi'l-Mizan"; bu eser Bingöl'e göre XVIII. Yüzyılda mantık sahasında telif edilen hemen hemen tek eserdir. Bu eserin pek çok şerhi de yapılmıştır. Abdünnafi Efendi, "Fen-i Mantık" adıyla "Burhan"ı hem şerh hem de tercüme etmiştir. Onun mantıkla ilgili önemli bir eseri de "Risaletü'l-İmkan" adlı eseridir. Bu eserde o modalite(Müveccihat)konusunu işlemiştir.<sup>6</sup> Bingöl, gerçekte Gelenbevi'nin mütekaddimin ve müteahhirin ekollerinden herhangi birine mensup olduğunu söylemenin doğru olmadığını söyler. Çünkü, Gelenbevi, ona göre bir konuda mütekaddimini tercih ederken, başka bir konuda müteahhirinin görüşünü benimsemekte; bazen de her iki ekolün görüşünü bir arada zikretmektedir. Buna Rağmen Bingöl, Gelenbevi'yi müteahirine daha yakın bulduğunu belirtmektedir.<sup>7</sup>

Gelenbevi, yazdığı eserleriyle, Aristoteles mantığına dayalı, Farabi ve İbn Sina geleneğine bağlı,Türk-İslam mantıkçıları silsilesinin son halkalarından biridir.<sup>8</sup>

Gelenbevi'den sonra pek çok mantık kitapları yazılmıştır. Ancak Öner'e göre bu kitaplar daha çok pedagojik gayeler ön planda tutularak medrese ve mekteplerde okutulmak üzere yazılmış ders kitaplarıdır.<sup>9</sup> Öner'in İslam kültürü geleneğine tamamiyle bağlı olarak klasik anlayışa uygun yazılmış dediği eserlerden bazıları da şunlardır: Ebheri'nin "İsagoji"sinin Ali Haydar tarafından "Hediyecik" adı ile tercümesi(1891), İsmail Hakkı İzmirli'nin aynı eseri "Miyaru'l- Ulum" adı ile Türkçe şerhi(1897); Ahderi'nin "Süllem" adlı manzum eserinin Rifat tarafından "Vesiletü'l-İkan" adı ile tercüme ve şerhi(1899); Ahmet Cevdet'(Paşa)ın yazdığı "Miyar-ı Sedat"(1877) ve Mehmet Tevfik'in yazdığı "Gayetü'l-Beyan fi İlmi'l- Mizan"(1888) adlı eseri.

1 Gümüş, Sadreddin, A.g.e., s.106-107.

2 Bingöl, Abdülkuddüs, s.13.

3 Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s.9.

4 Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi İsmail*, s. 6.

5 A.g.e., s.15.

6 Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, s. 6-7.

7 Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi İsmail*, s. 21.

8 A.g.e., s. 20.

9 Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 16-17